

Om Vesterland-Før og Amrums tilhørsforhold

Af H. K. Kristensen

I den vestlige del af Sønderjylland fra sognene ved Ribe til et godt stykke syd for den nuværende grænse lå indtil 1864 nogle kongerigske distrikter blandet mellem hertugelige. De kaldtes de sønderjyske enklaver. De kunne være så store, at de udgjorde et eget birk, men kunne undertiden være så mærkeligt delte og små, at den ene ende af et hus lå i kongeriget og den anden i hertugdømmet. De kaldtes derfor også de blandede distrikter.

Til disse enklaver hørte Vesterland-Før og Amrum. Skønt Før ikke er nogen større ø, var den dog fra gammel tid delt i to retskredse. I Kong Valdemars jordebog 1231 er Før to herreder »Føøer Østerheret« og »Wæsterheret«, der tilsammen svarer en afgift til kongen på 54 mark rent sølv. Selve delingen er sket tidligere. Amrum, der er forbundet med Vesterherred ved en ebbevej, kom retsligt og tilhørmæssigt til at dele skæbne med den nævnte del af Før, mens der efterhånden dannedes et skarpt grænseskel til Før Østerherred. Sagnet fortalte iøvrigt, at Før og Amrum i sin tid kun var adskilt af en smal rende, som man kom over ved at benytte sagnverdenens almindelige trædesten, »en hestepande«, som lå i renden, og sagnet sagde videre, at her mellem Før og Amrum lå dengang et Sct. Anna sogn, som havet først formindskede til en hallig og til sidst helt udslettede.¹

Enklaven omfattede Sct. Laurentii og en del af Sct. Johannes sogn på Før og Sct. Clemens på Amrum. Danske, der er vant til at betragte den hjemlige herredsinddeling, vil undre sig over at se så små herreder som de nævnte to, hver med ganske få sogne. Men det er ikke bare der, de er så små; det er de også andre steder i Uthland, som landet uden for de danske herreder kaldes, således bestod Nordstrand af 5 herreder.

Kort over Amrum og Før efter Danckwerths atlas.

Der må være en grund til denne iøjnefaldende forskel. P. Lauridsen skriver i sin bekendte afhandling om nordfrisernes indvandring, at de betalte en fast og uforanderlig jordrente til kongen, var selvejere, havde intet markfællesskab, forvaltede selv deres ret efter frisiske vedtægter, og deres retskredse skulle meget nær svare til 100 gårde eller bol. Og dette forhold, fandt han, stemte ganske overens med bestemmelserne i en oktroj fra Bremen 1106, da ærkebiskoppen dér overdrog indvandrere et betydeligt, indtil da ubebygget, sumpet og ukultiveret landområde på disse betingelser. Derfor slutter Lauridsen, at også hos os er det den danske konge, der har overladt friserne sine »uthlande« på samme vilkår, som det skete ved Bremen. Netop i det 12. århundrede dannedes rundt omkring i Nordtyskland hollandsk-frisiske retskredse, der svarede til vore herreder, og som på dansk grund fik dette navn, og disse var alle små, kun ca. 1 kvadratomil land.² Således set er det ikke mærkeligt, Før's herreder er små, for det var friserne, der boede her. Dog var de åbenbart opblandet med en ældre nordisk befolkning på stedet. Ifølge Karl Kersten viser gravfundene fra yngre stenalder og bronzealder på Amrum megen lighed

med de jyske og i tiden omkring Kristi fødsel med fund i det sydlige Jylland, ligesom romersk import forekommer på Amrum på samme måde som i det øvrige Danmark, og fra vikingetiden er der på øen samme slags stensatte grave som ved Lindholm høje. Der findes også urner af former, som er udbredt i Nordsøområdet, indeholdende brændte ben, våbendele og smykker af skandinavisk oprindelse og som stammer fra begyndelsen af vikingetiden.

Oldsagerne viser altså, at den gamle befolkning var nordboere. Først ved vikingetidens slutning og tiden derefter er frisiske kolonister indvandret til øerne.

Forøvrigt hævder Vilhelm la Cour, at »da Svend Tveskæg generobrede Hedeby, som tyske herskere havde siddet inde med siden 960'erne, fulgte heraf ikke alene en genoprettelse af den dansk-sachsiske grænse ved Ejderen, men han må nødvendigvis på samme tid have lagt det lille nordfrisiske kystbælte med dets øer ind under sig.«³

Uthland stod oprindeligt umiddelbart under kongens styre. I rigets opløsningstid fik grev Gert det i pant. Da Valdemar Atterdag atter ville samle Danmark og genindførte kongemagten, lovede friserne at betale afgifter, som de havde gjort tidligere; men de holdt ikke løftet. Valdemar drog da imod dem og slog Bøking herred 1344, hvorefter de underkastede sig.

Der skete flere kortvarige forleninger. Og 1386, da dronning Margrethe forlenede den holstenske grev Gerhard med Sønderjylland, fulgte »die Königsfriesen« med, men ikke Vesterland-Før, Amrum eller List på Sild. Under krigen 1410–35 gik disse øboere ikke som de øvrige Uthlandsfriserne sammen med holstenerne. De forblev hos kongen. Der var nemlig sket noget særligt og afgørende for dem.

1407 holdt Erik af Pommeren i Ribe sin søster Katharinas bryllup med hertug Johannes af Bajern. Dette par blev Kristoffer af Bajerns forældre. Brylluppet var aftalt til at skulle stå den 15. august, men er måske først blevet holdt noget senere. I hvert fald var dronning Margrethe også i Ribe i den følgende måned og var da samlet med et stort antal af landets fornemste mænd. Her blev sluttet en handel om det faste slot Trøjborg. Hun købte det af Klavs Limbek. Imidlertid havde ridderen Johan Skarpenberg pant i det for 3600 mark lybsk. Dronningen udbetalte ham pantensummen, men pantsatte med det samme slottet til Ribe bispestol for 5000 lødige mark, hver til 40

skilling, således som de gjaldt i Ribe by. Pantebrevet var dateret 22. september. Kinch, der oplyser dette i sit værk om Ribe, gør opmærksom på, at det skyldes en unøjagtighed i Ribe bispekrønike, når den og derefter Arild Huitfeldt har årstallet 1400. Efter pantebrevet til Ribe bispestol, som forfatteren af bispekrøniken har set, fremgår det, at Lø herred fulgte med slottet.

Den almindelige opfattelse har været, at Før Vester herred ved den lejlighed fulgte med Lø herred. Men Vester herred nævnes slet ikke i denne forbindelse, og det er jo heller ikke en del af Lø herred. Derfor finder Kinch »langt større grund til at antage, at disse enkelte dele af friserne land aldrig har været forenede med hertugdømmet, men bestandig var vedblevne at stå umiddelbart under kronen.«⁴ Bortset fra de allerede nævnte og senere pantsætninger og forleneringer er det nok rigtigt.

Uthlandenes underkastelse under Valdemar Atterdag havde ikke været alvorlig ment. Der var stadig uro. Hans bedste hjælpere til at holde befolkningen i ave var to mænd, der vistnok var brødre: Valdemar Sappi (Zappy) og Erik Rind. Forståeligt nok har de to derfor ikke fået noget smukt eftermæle blandt friserne! Valdemar Sappi, som stod højt i kongens gunst, blev staller dernede og undertvang 1359 et oprør i Horsbøl herred. Han var med på togtet til Gulland 1361, hvor han blev slået til ridder. 1364 var han lensmand i Ribe og døde få år senere. Han havde gods i Hvidding herred i pant af hertugen. Vist allerede 1360 fratrådte han Uthlandene, idet Erik Rind da var foged, ialt fald i Vester herred på Før. Dette år fik Rind skøde på jord i herredet. Det ses af et tingsvidne 8. november. Herredets indbyggere vidner, at alle besiddere af Utersum og Blaagsum marker, der var tilstede på rettertinget, havde solgt og skødet Erik Rind »alle jorder, på hvilke befæstningen på Før er grundlagt, nemlig grundvolden, vejen, voldgrave og vande«, samt de jorder, hvorpå ladegården ligger. Samme dag erklærer fire præster, at Erik Rind havde fået tilskødet de jorder, »på hvilke samme Erik Rinds befæstning på Før er anlagt med vold, grave og vande og vejen til og fra samme befæstning.«⁵

Befæstningen må være rejst, før Rind får skøde på jorden.

Har han båret sig ad som grundlæggeren af Nørholm i Øster Horne herred, som i samme næsten lovløse tid byggede »den vold, der adelhuset stander på«, på kronens jord, og »den grund, som mel-

lemvolden kaldes og forborgen påstander,« på kirkens jord.⁶ Eller har Rind haft en slutseddél med jordejerne i forvejen? Er det ham selv eller en anden, der har rejst befæstningen? – Det vil vi se lidt nærmere på.

Han havde i 1360 taget et hamborgerskib i Før's »frie« havn og plyndrede dets ladning af smør, øl og ost samt våben og andet. Vistnok efter fredsslutningen samme år fremlagde staden Hamborg en opgørelse over de skader, kong Valdemars mænd havde tilføjet Hamborgs borgere, og her kaldes Erik Rind foged.⁷

Der har til vore dage været to voldsteder i distriktet på Før, foruden et på Amrum. Det ene på Før er der endnu. Det ligger øst for Sct. Laurentii kirke omtrent ved midten af øen. Her er en mægtig ringvold over 11 m høj og 25 m tyk ved foden; pladsen, den omgiver, er 100 m i tværmål. Anlægget kaldes Limbeksborg, men skylder hverken den ene eller den anden Limbek sin tilblivelse. En udgravning i 1950'erne ved Herbert Jankuhn og P. la Baume daterede anlægget til 9. århundrede, og mest sandsynligt århundredets første halvdel. Limbeksborg er en tilflugtsborg, hvor øens beboere sikrede sig mod overfald, vel nok af vikinger. Det har sidestykker sydpå på den frisiske-flanderske kyst. Det kan ikke være denne borg, Erik Rind har ejet.

Den anden borgtomt, »Borreg,« nordvest for Utersum i Vester herred, blev ødelagt 1915–16. Det var en ca. 4 m høj banke og 30 m i diameter. Den var forsynet med en vold og havde oprindelig ligget i kanten af en forlængst tørlagt sø, afskåret fra land ved en voldgrav. Søen havde mod vest en forbindelse til havet. Desværre blev voldstedet ikke videnskabelig undersøgt. Under planeringsarbejdet fandt man egeplanker inde i volden. Og der findes en notits om, at der 1815 under en pæl i banken blev fundet en mængde engelske mønter fra det 11. århundrede. Da må der altså have eksisteret en banke eller en høj. Jankuhn gør gældende, at det nøjere tidspunkt for nedlæggelsen af mønterne må være 995–1020, det er det korte tidsrum, da skattefundene udelukkende eller overvejende indeholder engelske mønter, dvs. danegæld fra Ethelred II til danske vikinger.

Jankuhn mener, her oprindelig var en borgbanke fra samme tid, og at den hørte til en borgtype, som vikingerne havde lært at kende under deres togter i frankerriget.⁸ Det turde dog være et spørgsmål, om mønterne ikke stammer fra en gammel gravhøj, hvor de kan være

Udsnit af et kort over Utersum 1799/1801. Man ser landsbyens nordligste gård og nordvest for denne en sø. Ved søens sydvestlige hjørne strækker en odde sig ud, afskåret fra det faste land af en grav, som dog i 1800 var tilgroet lige som arealet syd for odden. På denne odde lå borgbanken. (Efter Jankuhn)

nedlagt, og at denne høj kom til at tjene som en kerne i borgbanken, da Rind byggede sit anlæg. Således var en borgbanke ved Norddorff på Amrum i alt fald opbygget. Naturligvis kan Rind lige så godt have bygget oven på et gammelt forladt voldsted som på en gravhøj. Men alene ud fra fundet af vikingetidsmønterne at slutte, at her også har været et vikingetidsborganlæg, forekommer dog mindre sandsynligt end at antage, at det drejer sig om en af de langt mere almindelige gravhøje.

At det i virkeligheden drejer sig om Rinds borg, er ret indlysende. I hans tid rejstes den slags borganlæg rundt omkring. Borregs voldsted var således lidt mindre end Vardehus' og lidt større end Karlsgårds voldsted, begge ved Varde å og begge fra 1300-tallet.⁹ Tingsvidnets tale om grundvold, voldgrave og vande (søer og afløb) passer udmærket på dette sted. Som sædvanligt hørte der til en sådan herreborg en lidt fra hovedborgen liggende avlsgård; pladsen på den snævre borgbanke tillod ikke at anbringe avlsbygningerne der. Om

Rind først havde fået en slutseddel, er usikkert, men sikkert er, at han ejede borgen.

Kongens foged boede altså i Vester herred. Det har utvivlsomt været medvirkende til, at Vesterland-Før og Amrum ikke kom til at dele skæbne med Øster herred. Det gik i alt fald ikke med, da Øster herred og Sild trods kejser Sigismunds dom 1424 sluttede sig til de andre frisiske landskaber og hyldede holstenerne som overherrer. Det ligger nær at tænke sig, at den kongelige foged på borgen i herredet har gjort noget væsentligt hertil.

Her havde den sagnospundne Christian Frellevsen siddet som foged for Ribe lensmanden Henneke Limbek eller måske, i alt fald en tid, for dronningen. Han havde optrådt med hårdhed, hvad der fik befolkningen til at rejse sig under Faxi Folken og Johannes Froden. De belejrede borgen efter en Rywert Frodens død og Folk Okkens fangenskab, som Christian Frellevsen skulle være skyld i. Det endte med, at han måtte gå ind på at svare en »sonebod«, for at der kunne opnås enighed mellem parterne. 1408 lod han en mand halsugge; denne havde vist begået et mord, og 8 mænd måtte på tinge love Frellevsen en ret »sone« for drabet.

Videre hævdes det, at det var Christian Frellevsen, der forhindrede, at herredet gik sammen med Østerland-Før til hertugerne i 1424. Dr. Clement skrev således, at Vesterland-Før formåede ikke at følge med for den på Limbeksborg siddende tyranniske foged Christian Frellevsen, der som Limbeks »Knappe und Dienstmann« plagede indbyggerne djævelsk og satte igennem, at de forblev ved Ribe. Endnu hævdes det, at det var Christian Frellevsen, der fastholdt herredet for kongen. Men – som bekendt – kan man også skyldte et skarn for uret! Frellevsen hvilede dengang midt i Ribe domkirkes gulv og havde gjort det i flere år, før kejser Sigismund afsagde sin dom. Han døde i Ribe den 20. januar 1418. Og som vi har set, havde Limbek heller ikke noget at gøre med Limbeksborg.

Frellevsen var bestemt ikke nogen tiltalende herre, selv om Ribe by nok så kraftigt erklærede, at han var adelig, »en fri og fræls Man, som Riddere oc Swene pleye ath were.« Han var fra Sønderborg, søn af Frellev Hakonsen, men havde i mange år boet i Ribe og indtaget en betydelig plads blandt de fornemste. I 1377 var han kongens foged i staden og blev da såret inde i selve domkirken, hvor han ville arrestere en skør borgmester, iøvrigt viste han også her sin voldsomhed

som så mange andre i hine tider, da »Herrer vi havde af Himmelens vrede.« Senere blev han som nævnt lensmanden Henneke Limbeks foged. 1382 kvitterer Limbek for, hvad Frellevsen havde betalt ham af oppebørsel af byen, fogedier og herreder, som lå til slottet.¹⁰

Ved freden i Vordingborg 1435 kom det øvrige Nordfrisland under hertugdømmet, mens Vester herred forblev ved Danmark. Kort før sin død blev hertug Adolf forlenet med det af Kristian I.

I forbindelse med rigsdagen i Ribe 1460, året efter hertugens død, hvor biskoppen af Slesvig Claus Wulf fra et vindue i byens nye rådhus offentlig udråbte, at Kristian I var valgt til hertug i Slesvig og greve i Holsten og Stormarn, og hvor kongen tre dage senere stadfæstede privilegier med det noksom bekendte løfte om, at landene skulle blive »evig udelt sammen,« skete det, at kongen den 24. marts, stadig opholdende sig i Ribe, pantsatte Før's Vesterherred til biskoppen Claus Wulf og ærkedegnen i Slesvig for 2000 mark lybsk i 10 år. Claus Wulf stod særlig højt i kongens gunst, og han belønnede ham rigeligt for hans »gode tjenester.« Pantsætningen ændredes snart, da kongen solgte ham herredet, som biskoppen så 1473 overlod til Haderslev kapitel. 1484 indløste kong Hans det af v. Ahlefeld til Tørning. Derpå er det vel atter lagt under Riberhus.¹¹

Da Christian 3. 1554 forlener Trøjborg til Niels Lange på Ribe Kærgård fulgte Vesterland-Før med. 1558 afgav Lange Trøjborg, men beholdt herredet, og da han derefter, 1559 til sin død 1565, var lensmand på Riberhus, fulgte Vesterland-Før og Amrum med og kom derved til at høre under Ribe lige til 1864, men som vi skal se i det følgende dog udsat for et forsøg på en ny ændring af tilhørsforholdet.

Ved at komme under Riberhus len kom Vesterland-Før og Amrum også under Ribe stift. Hvordan det havde været i den sidste katolske tid er usikkert, tidligere hørte det i alt fald ikke herunder, som det ses af »Ribe Oldemors« kirkeliste fra ca. 1325. Den 11. juli 1561 pålægger kongen Hans Tausen at visitere på »Vesterlandsfiord, Amrom og Før« og varetage en biskops embede der. Hans Tausen havde ikke tidligere været på disse øer. Forholdet havde altså været uafklaret. Men nu skriver kongen, at de »ligge udi Ribe Biskopstift.« At skriveren har kludret med stedsangivelsen, gør allerede Kinch opmærksom på, også andre har skrevet Vesterlandsfjord for Vesterland-Før.¹² I 1500-årene og formodentlig i den følgende tid svarede præsterne på

Vesterland-Før gæsteri in natura, når kgl. majestæts eller lensmandens folk kom derover på landet, dvs. præsterne husede og beværte dem.

Uthland lå nok fra ældgammel tid under den danske konge; men som frisere havde beboerne et udstrakt selvstyre, de betalte kun en mindre landgilde og havde pligt til leding. De havde deres egen retsordning. I hvert herred var der 12 folkevalgte »Råtmänner,« der forvaltede retten. Ved siden af dem, eller måske over dem, stod »die Gevollmächtigen«, der udgjorde en slags kontrolorgan, der bl. a. skulle efterprøve om rådmændene forvaltede deres embede rettelig, og rådmændene kunne ikke uden deres samtykke bevilge nogen ekstraordinær skat eller afgift. I det hele taget skulle de med flid afvende al skade for herredet og befordre dets nytte.¹³

I den store Sct. Nicolaus kirke på Før samledes 17. juni 1426 repræsentanter for tre herreder på Nordstrand samt for Østerland-Før, Sild, Horsbøl og Bøking herreder og vedtog at nedskrive deres gamle frisiske ret. Det var denne ret, disse herreder levede under, efterhånden suppleret med forskellige »beliebungen« og forklaringer. Frants Thygesen mener dog, at Jyske Lov, der da var landslov fra Skagen til Ejder, måtte bruges i Frisland, når lokale særregler ikke slog til.¹⁴ Skønt nævnte møde holdtes lige uden for Vester herreds dør, var dette herred ikke repræsenteret; men også det levede videre under sine egne frisiske love, antagelig lignende dem, der skulle nedskrives, ja, måske de samme.

Nu lå området altså i Riberhus len. Derfor kan man bl. a. finde sagefald derfra indført i dette lens regnskaber og ligeså sandtold af fiskeriet. Denne afgift var dog ikke som ellers almindeligt ved fiskerlejerne skuller (rødspætter) og hvilling (kuller), men rokkel (rokker), da der blev drevet vadehavsfiskeri fra birket. I 1605 betalte man 40 rokker af hver »fuld rochelstrøm,« (6 mænd på Før og 6 mænd på Amrum gav tilsammen 22 snese), men fiskeriet aftog, så 1639 er der kun 4 sæt, hvoraf der svarede 7 snese.¹⁵ – Fra selve birketinget, der holdes i Nieblum, findes en række tingbøger i Landsarkivet i Åbenrå. Mens de øvrige sønderjyske domstole efter Ribebrevet 1460 ikke mere kunne appellere til Viborg landsting, gjaldt dette ikke Vesterland-Før. Birket bevarede stadig den ældgamle tilknytning til moderlandet; men for resten af Før var den afbrudt. Birket blev også 1688 matrikuleret sammen med Riberhus amt.

Ser man på de ovennævnte sagefaldslistes, kan man ikke undgå at lægge mærke til de mange slagsmål i birket. Det hænger nok sammen med folkekarakteren. Nordfriserne var kendt for deres selvfølelse og sans for orden og fremtræden, der dog ofte udartede til støjhed og stridbarhed, ja, fra oldtiden til langt ind i det 15. århundrede forekom der blodhævn, og amrummerne fik skyld for sørøveri.

Ved øerne fandtes østersbanker, og beboerne har selvfølgelig fra de ældste tider fanget af de lækre skaldyr; men 1587 gjorde Frederik 2. østersfangsten til et kongeligt regale, og senere blev fangsten udforpagtet. Beboerne kunne dog ikke holde sig fra skaldyrene, de solgte bl. a. østers i Hamborg. Blev det opdaget, vankede der bøder. Amrummerne følte sig som noget for sig, og det var vanskeligt at få dem til at følge visse love. Regeringen kunne faktisk ikke bremse strandtyverierne eller standse »helmeplukningen,« et forbud, der gjaldt alle danske klitegne, hvis bevoksning skulle forhindre en ødelæggende sandflugt. Men amrummerne plukkede videre, da de brugte stråene til at tække huse med og til at lave snore af, som de solgte. Trods gentagne forbud med stedse strengere straffe fortsatte de plukningen, fogden boede på Før, og de stedlige opsynsmænd lukkede øjnene. Jo, også her »var der højt til himlen og langt til zaren!«

Imidlertid blev mændene fra øerne snart kendt som raske og uforfærdede sømænd, der bl. a. i hvalfangstperioden i de arktiske have gjorde sig berømte. – Ved midten af 1800-tallet fik kvinderne på Før det smukke skudsmål, at mange af dem var af sjælden skønhed, med en høj vækst, et prægtigt mørkebrunt hår, dybe mørkeblå øjne og en smuk hudfarve.¹⁶

Da de jyske landsdommere 1687 afgav en betænkning om herreders og birkers reduktion og fogders og skriveres dygtighed, skrev de: »Anlangendes Vesterlands Før, saa haver denne Insul hidindtil haft Retten holdet paa en sær Maade og det ved 8te Raadmænd (skulle formodentlig være 12 rådmænd) og en Skriver, dog appelleres derfra til Landstinget. Mens som vi og (om) disse Stæders Situation og Beskaffenhed ingen vis Underretning haver kunnet erholde, saa haver vi ingen udførligere Relation Eders Majestæt derom denne Gang kunnet tilstille.«¹⁷

Så mærkelig og fremmedartet fandt de gode landsdommere rettens pleje i birket.

Formodentlig har netop denne betænkning været medvirkende til,

at der en halv snes år senere, 27. februar 1697, udgik et kongeligt reskript til stiftsbefalingsmanden i Ribe, som afskaffede den frisiske og indførte dansk ret, dvs. Christian 5.'s Danske Lov. Det hedder i reskriptet, at kongen har fundet det for godt at afskaffe de 12 såkaldte rådmænd, som havde betjent retten på Vesterland-Før og Amrum, og i deres sted beskikke en birkefoged og birkeskriver, der sammen med 8 stokke- og tingmænd, som udnævnes månedlig, skulle administrere retten, sådan som det var brugeligt andre steder i riget Danmark.¹⁸

Herredet var blevet et birk, og samme dag fik Herman Papke bestalling som birkefoged. Der skulle imidlertid også vælges 42 »gangfersmænd,« på føring »goongfersmaaner,« hvoraf de 8 valgtes på Amrum.¹⁹ De var repræsentanter for birket, ifølge Johannes Jensen i det væsentlige kun udførende organ for øvrigheden. Sammen med birkefogden lagde de ligning over skatter, afgifter og andre pålæg. Undertiden befuldmægtigede gangfersmændene på Amrum de øvrige på Før til at virke på deres vegne. I 1720'erne og 30'erne synes der kun at have været 40.²⁰ Vi vil i det følgende se et eksempel på, hvordan de optræder som repræsentanter for befolkningen. Selve ordet gangfer har man ikke kunnet finde oprindelsen til. Måske stammer det dog fra gangfør, dvs. skikket til at gå. Dette ord brugtes især om ældre, men raske folk (sammenlign Feilberg Jyske ordbog I 423). Ordet må i så fald gælde ældste på lignende måde, som vi har betydningen i kirkeældste, kirkeværger.

Hvad birkets beboere i første omgang sagde til at skulle leve under Danske Lov, ved man ikke. Men i alt fald senere var de så glade ved den udmærkede og gode danske lov, at de ikke ville af med den, i alt fald ikke bytte med det frygtelige lovsammensurium, der efterhånden blev gældende i de blandede distrikter i Sønderjylland, og som for mange kongerigske beboere i distrikterne skabte næsten retsløse tilstande og tillod de hertugelige at bemægtige sig deres ejendom og rettighed og altså formindske kongeriget. Stiftamtmand Gabel skrev, at Slesvigs love »ikke består i een, men mange, såsom Kong Valdemars eller Jydske lov, Landgerichts-Ordnungen, adskillige recesser, håndfæstningerne, Blütings Glossarium, Coldingen afsked, Thor Degn, wohlhergebrachte Freiheit, gammel Usance, og når alt dette ikke kan hjælpe, da fremmede romerske og andre love, adskillige juridiske skrifter og endelig dommerens sunde begreb.« Dette er

levende skildret af arkivar Hans Knudsen.²¹

Udsigten til at bytte kom nemlig 1771. Det var i Struensees 16 måneders magtperiode, da et utal af forordninger og kabinetsordrer så dagens lys og satte et forandringernes og usikkerhedens præg på mange indenrigske forhold, selve statsstyrelsen, ligesom den også ramte personer. Danske Kancelli omordnedes således ved instruks af 20. april 1771. Også Tyske Kancelli blev forandret. Det havde tidligere taget sig af udenrigspolitikken og styret hertugdømmerne. Allerede 1770 havde det afgivet de udenlandske sager til et særligt departement for udenlandske affærer.

I forbindelse med disse omordninger må opmærksomheden være blevet rettet mod Vesterland-Før og Amrum. Man har fundet, at denne del af Riberhus amt, der lå så langt borte fra selve Ribe, passende kunne tages fra amtet og lægges ind under Tyske Kancelli. Flytningen skulle vel ske for at hjælpe på retsforvirringen, så beboerne på de to øer fik samme retspleje. Det er næppe den eneste grund, for andre områder inden for enklaverne var langt værre stillet. Her var der dog tre sogne i samme retskreds; men på fastlandet var landsbyerne delt, så en gårdmand måske skulle have sin sag afgjort i Viborg, men hans nabo sin i Slesvig. Havde det udelukkende været for at afhjælpe disse vanskeligheder, havde man vel først taget de værste steder eller i alt fald taget dem med.

10. august 1771 udstedtes da en kabinetsordre, der befalede, at begge dele af Før og Amrum skulle stå under samme departement. Kancellierne beordredes til at undersøge måden, hvorpå sådant bedst var gør ligt. 17. august tilskrev Danske Kancelli så stiftsøvrigheden i Ribe og pålagde den at indsende dens udførlige betænkning, om hvad der måtte være fornødent at iagttage ved en sådan flytning.

Stiftsøvrigheden dengang bestod af Theodosius Levetzau, der efter at have været kammerjunker hos arveprinsen 1768 var blevet stiftamtmand i Ribe. I 1781 udnævntes han til stiftamtmand i Ålborg. Den pris, man i regeringen satte på ham, kan ses af, at han blev kammerherre, hvid ridder, gehejmeråd og sluttelig gehejmekonferensråd. Stiftsøvrighedens andet medlem var Jørgen Carstens Bloch, biskop i Ribe fra 1764 til sin død 8. januar 1773. Han var dr. theol. og kendt som den store samler og for sin mildhed og grundighed. Han turde sige om sig selv: »Aldrig har jeg med mit vidende sagt lyset at være mørkt, eller mørket at være lys.«

Den samme grundighed og retsindighed, som efter biskoppens kopibøger for disse år at dømme var herskende for biskoppens og stiftsøvrighedens afgørelser, kom også til at præge svaret fra Ribe denne gang. Man nøjedes ikke med at fremføre sin egen uforgribelige mening, men henvendte sig først til øernes befolkning eller deres lokale repræsentanter for at høre deres mening, og man spurgte også amtsforvalteren. På disses udsagn bygger stiftsøvrigheden sit svar, som netop derved afspejler befolkningens stilling til spørgsmålet. Svaret lyder således efter kopibogen, dog med bogstaveringen noget tillæmpet efter nutids brug:

»Til Det kongl. Danske cancellie.

For at kunne i følge pro memoria under 17. aug. sidstl. give vores betænkning anl[angende], hvad der måtte eragtes fornødent at iagttage ved Vesterlands-Føhrs og Amrums henlæggelse under Det Tydske cancellie, have vi fået fra præsteskrabet og nuværende sættefoged Claus Petersen samt gangfahrs mændene i Vesterlands-Føhrs birk så og fra amtsforvalteren, krigsråd Christensen, indhentet de herved fra no. 1 til no. 4 med bilager følgende erklæringer, hvilke, skønt bilaget ved no. 3 vel synes at være noget stridig imod de øvrige erklæringers hensigt, dog tilkendegiver, at samtlige Vesterlands-Føhrs beboere helst ønsker /:om det var Hs. Kongl. Majestæts vilje:/ fremdeles at forblive under den danske jurisdiktion.

Det er og at befrygte, det [at] en forandring heri ville være dem til skade og tab i adskillige tilfælde, samt ufejlbarlig for dem årsage adskillig uorden, helst de i det slesvigske værende love og anordninger dem ere ubekendt og ikke passende på de fleste af deres indretninger, men om det ikke måtte behage Hans Majestæt efter de i berørte erklæringer anførte og til dels ikke ubetydelige omstændigheder fremdeles at tillade Vesterlands-Føhrs birk at forblive in status quo, formene vi ved dets henlæggelse under Det Tydske cancellie fornødentlig at måtte iagttages, om Hs. Majestæts kasse ikke derved skal tabe, 1) at de kgl. skatter af Vesterland-Føhrs birk fremdeles svares på samme måde in solidum som hidtil og ikke efter plovns anslag som på Østerlands-Føhr, hvorved de kgl. intrader mærkelig (følelig) ville formindskes.

Om beboerne i almindelighed ved sådan forandring ikke skal tilføjes alt for stor og øjensynlig fornærmelse (uret), 2) at en enke fremdeles måtte være berettiget til den halve boe og videre i arv efter

hendes mand og ellers arv at fremgå efter den Danske Lov, 3) at sportlerne ved retterne og skiftebehandlingerne med videre til rettens betjente for Vesterlands-Føhrs birk ikke blev højere end hidtil efter den Danske Lov, 4) at de kgl. skatter, for hvilke hele birket er den kgl. kasse garant, på Vesterlands-Føhrs birks beboere indbyrdes fremdeles på samme måde og efter de regler som hidtil reparteres, 5) at i Vesterlands-Føhrs birk fremdeles bliver de samme indretninger med deres dig[e]værkers, brandkasses, vejes og grøfters vedligeholdelses foranstaltning og bekostning, ligeså med deres fattiges kasse og landeriers afdeling samt alle slige oeconomiske indretninger, hvortil de alene uden hjælp af andre hidtil have contribueret, så at Østerlands-Føhr ej heller herefter skulle tage nogen del, men hver i dette tilfælde forblive for sig separat; thi skulle herudi foretages nogen forandring, eller Øster og Vesterlands-Føhr udgøre en commune, ville birket, som for det heraf dependerende ikke haver nogen almindelig gæld, da derimod Østerlandets skal være meget betydelig, derved højlig præjudiceres.

Fremdeles om gejstligheden og amtsforvalterne i Riberhus amt som kongens foged på Vesterlands-Føhr og Amrum ikke ved denne forandring skal tabe: 6) at gejstligheden da fremdeles måtte beholde de samme indkomster, som deres formænd og de hidtil have haft, og at amtsforvalteren – om ikke hans successorer så dog den pro tempore her i amtet værende krigsråd Christensen, så længe han embedet forestår – måtte tillægges noget efter billighed, for det ham derved i hans embedes årlige indkomster ustridig ville afgå.

Når da Vesterlands-Føhrs birk skulle være under den jurisdiktion, som Østerlands-Føhr nu er, altså herefter dømmes efter de slesvigske love, synes fremdeles fornøden, 7) at der årlig bliver holdt i det mindste 4 ordentlige tingdage, som kunne være en quartaliter, 8) at dommeren da, ligesom han nu tiltager at dømme med sig 12 ra[d]-mænd af Østerlands-Føhr, ligeledes skulle tage et lige antal til sig af birkets beboere, og 9) at panteprotokollen for Vesterlands-Føhrs birk til den tid, forandringen med birket skete, skulle have sin fulde kraft og enhver kreditor beholde sådan prioritet i debitorernes ejendomme, som han efter panteprotokollen havde erhvervet, men at hele øen Føhr samt Amrum efter den tid alene skulle have en panteprotokol konjunktiv.

Disse ere de poster, vi have anset aldeles fornødne ved sådan for-

andring at måtte iagttages, såfremt birket, der ellers er den største del af øen, og andre vedkommende ikke derved alt for meget skulle lide. Det vi til nærmere behagelig overvejende tjenstskyldigst indstille.

Ribe den 4. novb. 1771. Levetzau. Bloch.«

Desværre synes udtalelserne fra befolkningens repræsentanter ikke at være bevaret. De var medsendt som bilag, men er forgæves eftersøgt i Rigsarkivet. Stiftsøvrighedens referat er iøvrigt tydeligt nok. Det kan dog suppleres med et træk, som stiftsøvrigheden mærkeligt nok har udeladt, men som er refereret i Kancelliets forestilling til kongen.²² Der er især grund til at gøre opmærksom på følgende afsnit: »De Gangfahrs Mænd anføre desuden, at begge Jurisdictioner ere meget ulige, og, at de, som Danske Undersaatte, ere Undersaatte af en souveraine Arve-Konge og Herre, da derimod de Slesvigske Undersaatte ere Deres Mayts Undersaatte qua Hertug, og dersom de skulle henlægges under det Tydske Cancellie, blev Deres Mayt. ikke længer deres Arve-Konge som nu, men deres Hertug, hvorved de befrygte flere forandringer, som de nu ikke ere i stand til at indsee, og bede derfor paa det indstændigste, at de som Danske Undersaatte maatte fremdeles allernaadigst forblive in statu quo.«

Det er åbenbart, at beboerne stadig føler sig som »kongens frisere«, og at de sætter en ære i at være det. Ja, de foreslår endog, at hvis der endelig skulle gennemføres nogen forandring, burde den bestå deri, at man lagde Østerland-Før som den mindre del ind under den større del.

Et andet punkt, kancelliet fremhævede, men som synes at afvige noget fra stiftsøvrighedens fremstilling, drejede sig om de kirkelige forhold, hvor det hed, at liturgien, som var indrettet efter dansk lov og ritual både i kirker og skoler, ville få besværligheder ved »at sættes paa den tyske fod.« Måske har præsterne fremhævet dette, og måske har de herrer deputerede heller ikke været ganske klar over, at kirke- og skolesproget var tysk, selv om beboerne talte en frisisk dialekt. En tid blev der dog givet nogle timers ugentlig undervisning i dansk. Ellers holder forestillingen, der blev afgivet 22. november 1771, sig ret nøje til Ribe stiftsøvrigheds svar. Den bekræftede, at arvemåden var bedre på den vestre end på den østre del af øen, og at rettens gebyrer og skiftesalærer m.v. var langt større ved de tyske retter, end hvad der måtte tages i Danmark.

Det kan tilføjes, at skatterne var dengang mere end dobbelt så høje i Østerland- end i Vesterland-Før. Det er hævdet, at beboernes fastholden ved det bestående blot skyldtes deres konservatisme. Det er næppe rigtigt. Flytningen ville ved en række forhold betyde en afgjort forringelse af deres kår og retsstilling. Det har man fundet vigtigere at få bevaret end slippe af med besværet med andre love og anden retspraksis under eventuelle stridigheder med folk uden for birket. De havde selv oplevet, hvad det ville sige at være underkastet dansk skifteforvaltning. I sin tid huserede birkefoged Chr. Nicolaj Papke her sammen med birkeskriveren, »den såkaldede procurator« Eskild Ravertz. De to brød sig fejl om dansk lov og stiftamtmand Gabels resolutioner, de fordrejede retten, handlede uforvarsligt med strandet gods, tog trods gangfersmændenes ligning for meget i kontributioner og pålæg, tog for store salærer, udstedte falske ordrer fra Gabel, og da Jochim Johannesen fra Vesterland-Før var taget af tyrkiske sørøvere, blev han siddende i slaveriet i årevis, skønt Ravertz havde fået penge til at løskøbe ham for (der tales om en slavekasse, så løskøbelsen af fanger i øernes store søfartsperiode har nok været ret almindelig), der var også besvigelser ved forvaltningen af dødsboet efter Jochim Johannesens mor, da Ravertz solgte hendes hus. I dansk skiftelovgivning var der bl. a. bestemmelse om, at den til en gårds drift nødvendige besætning og fornødne avlsredskaber ikke hørte til boet, altså kunne kreditorerne ikke gøre udlæg heri. Bøndergodset kunne således lettere holdes i drift. Men dette passede ikke i udsugernes kram. 22. februar 1732 kom der da et reskript til Gabel om, at birkets skiftevesen lagdes ind under amtsforvalteren i Ribe.

Ravertz havde desuden sagt om kong Frederik 4. »at han frarøvede dem alt, hvad de havde.« Generalfiskalen anlagde sag mod de to kønne herrer, og under denne blev en række blade, hvor majestætsfornærmelserne var refereret, udtaget af tingbogen i henhold til ggl. resolution af 13. februar og 4. april 1733.²³

Ønskerne fra birkets beboere stemmer godt overens med de kongerigske bønders i Kalvslund herred, da de 1728 skrev til kongen, at deres jord og fædrift, matrikel, skat, skiftevesen og øvrighed er dansk. »Gør os derfor allernådigste konge så lykkelige, at vi tillige måtte blive tingpligtige under dansk retter, lov og forordninger.«²⁴

Alle deputerede i Danske Kancelli, som afgav forestillingen, var

nye mænd i disse stillinger, men dygtige og trænede embedsmænd. Ædlingen Bolle W. Luxdorph blev udnævnt i maj efter at have været generalprokurør, han var velkendt for sin store arbejdssevne, sin omhyggelighed og udprægede retfærdighedsfølelse og humanistiske dannelse og som præsæs i Videnskabernes Selskab. Andr. Schumacher havde været diplomat for J. H. E. Bernstorff, været medlem af landbokommissionen og nærede frisindede meninger. Den retslærde professor J. B. Dons blev afskediget med pension allerede 1773; han regnedes for »lærd og fornuftig.« Også Marcus H. Høyer var landbointeresseret og havde medvirket ved Struensees omordning af kanceliet.

Var mændene nye, viste de sig besindige, retsindige og danske i deres bedømmelse, idet de ret nøje fulgte stiftsøvrighedens fremstilling og indstillede til kongen, dvs. til Struensee, »om det ikke hermed må forblive herefter som tilforn« i henseende til den megen ulejlighed og misfornøjelse, »fornemmelig da vel grundet stats-politique i Danmark endog synes at udfordre, at man ikke lettelig tager noget fra Danmark for at lægge det under hertugdømmet Slesvig, da contrarium (det modsatte) efter Deres Maysts statsforfatning og omstændigheder synes meget mere favorable.«

Ja, sådant synspunkt kunne altså også komme frem over for Struensee, der som bekendt blev bebredt en tysk indstilling!

Den 19. oktober 1771 kom der en åbenbar fornuftig anordning om, at alt til kammeralvæsenet henhørende af birket skulle fra 1. januar 1772 udgå fra Ribe stift og henhøre under amtmanden i Tønder, dvs. dige-, klit- og strandvæsen, og 19. november samme år forordnedes det, at med hensyn til krohold og brændevinsbrænding skulle der forholdes som i hertugdømmet og ligeledes i de øvrige enklaver, Mandø dog undtaget.

Takket være de grundige besvarelser blev kabinetsordren ikke gennemført. Under Guldberg kom den 18. august 1773 et reskript, der bestemte, at tilhørsforholdet skulle blive ved det gamle. Birkets beboere forblev da stadig »kongens undersætter«.

NOTER

1. Trap: Ribe Amt, 1. udg. 1036.
2. P. Lauridsen: Om Nordfrisernes Indvandring i Sønderjylland. Hist T (da) 1892-94, 6. rk. IV.

3. Vilh. la Cour i Sønderjyllands Hist. I 298 ff. Karl Kersten, i Amrum Geschichte und Gestalt einer Insel. 1969 10 f, Vilh. la Cour: Danske Borganlæg I 46.
4. Kinch: Ribe I 266-68.
5. Da Rig Br 3. rk. V, nr. 382, 383.
6. H. K. Kristensen: Øster Horne Herred 105.
7. Da Rig Br 3. rk. V, nr. 387.
8. Herbert Jankuhn: Ein Burgentyp der späten Wikingerzeit in Nordfriesland und sein historischer Hintergrund. Z Sch-HGesch 1954 1-21.
9. C. Lindberg Nielsen: Varde Bys Hist. 12 ff. H. K. Kristensen, i Jy Sml 5. rk. IV 181-92.
10. Michelsen: Nordfrisland 195, 200, her efter Kinch I 286. Johannes Jensen, i Amrum 65. Kinch I 282-87.
11. Jørgen Olrik i S Jy Hist II 151. Kinch: Ribe I 348. Johanne Skovgaard, i Slesvigs delte Bispedømme 31. William Christensen, i Da Biogr Leks XIX 233 f.
12. Kinch: Ribe II 486, Kanc Brevb 1561 54.
13. Kurt Boysen: Das Nordstrander Landrecht von 1572 18 ff, 24 f.
14. Frants Thygesen i S Jy Årb 1969 237.
15. H. K. Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskerlejer 143.
16. Trap anf. skr. 1038. H. K. Kristensen: Friserbønder og vestjyder i Årb Ribe 1963 526 f. Johannes Jensen, i Amrum 69 ff.
17. Mogens Lebech: Jyllands gamle Retskredse i Jy Sml 5. rk. II 222.
18. Fogtmans Reskripter II 701.
19. Efter venlig meddelelse af V. Tams Jørgensen, Nordfriisk Instituut.
20. Johannes Jensen, I Amrum 65. Vesterland-Før og Amrum birks tingbog 1732 f, bl. 33. LA Åbr.
21. Hans Knudsen: Sonden for Lands Lov og Ret, Årb Ribe 1917 389-431.
22. Biskoppens kopibog 1771-74, LA Vib: C 4. 212, nævnte dato.
23. RA: D. K. R. 2 DEPT. Brevbog 1771, nr. 186.
24. Hans Knudsen anf. skr. Birkets tingbog 1732 f, de udtagne blade. LA Åbr.